

մէջ: Այդ խոստումը կ'իրագործուի քանի մը ամիս ետք. բայց այս անգամ ալ չկայ յայտնի ստորագրութիւն, այլ պարզապէս գրուած է «քարգմանեաց յանգ-
 ղիականէն Խ. Գ.»⁴: Յայտնի է որ այս «Խ. Գ.»-ը հեղինակն է նաեւ առաջին յօդ-
 ուածին:

Ուրիշ առիթով, «Բազմավեպ»ի մէջ նշուած է թէ այդ Խ. Գ. ստորագրութիւնը հաւանաբար նշանակէ Խորէն Գալֆայեանը, որ 1853ին՝ բարձրագոյն ուսումնական վերջին տարին կը կատարէր, Ս. Ղազարի մէջ⁵: Հ. Գարեգին Չարրհանա-
 լեան զրականութեան դասեր կ'աւանդէր, թերեւս, այդ տարիներուն, ու կրնայ պարզապէս ներշնչողն եղած ըլլալ այդ յօդուածին ու թարգմանութեան: «Բազմավեպ»ի օրուան խմբագրապետն է Հ. Օքսենտրոս Գուրգէնեան⁶, որ անշուշտ որոշ հպումներ կատարած է ատոնց խմբագրութեան մէջ:

Հետեւաբար, կը խորհինք թէ այդ յօդուածն ու թարգմանութիւնը չէ կարելի յայտնապէս ընծայել Հ. Գարեգին Չարրհանալեանի. եւս աւելի՝ չէ կարելի չա-
 կերտաւոր մէջբերումներ կատարել ան-
 կէ եւ վերլուծել զայն՝ իբր ստույգ հեղի-
 նակութիւն Հ. Գ. Չարրհանալեանի:

Աւելին. «Բազմավեպ»ի 1853ի յօդուածակիր-թարգմանիչը ունի անուններու տառադարձութեան տարբեր եղանակ՝ քան ինչ որ Չարրհանալեան. առաջինը կը գրէ Համլէթ, Արքայն Լիբը, Մաքսիմ, Ռիչարտ Գ, Ռոմէոյ եւ Ճիուլիէզ, Օթել-
 լոյ⁷. մինչ երկրորդը՝ Համլէ (sic), Թա-
 դաւորն Լէար, Մէքսիմ, Հոփարտ Գ, Ռոմէոյ եւ Յուլիէզ, Ռիչարտ⁸:

Այսպէս, ուրեմն, աւելի քան կը ստիպուինք ընդունիլ՝ թէ «Բազմավեպ»ի մէջ, 1853ին երեւցած չէքսփիրեան յօդուածն ու թարգմանութիւնը չեն կրնար վերա-
 գրուիլ Հ. Գարեգին Չարրհանալեանի:

* * *

Նկատմամբ Մ. Նարեանի երկրորդ հա-
 տատումին, ճշտենք նախ՝ թէ Հ. Գարե-
 գին Չարրհանալեանի նշուած երկն է

«Պատմութիւն մատենագրութեան միջին եւ նոր դարուց յարեմուտս (ազգային վարժարանաց համար)», տպագրուած Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1874ին (առաջին հատորը՝ 431 էջ, երկրորդը՝ 511): Շէքսպիրի նուիրուած բաժինը կը զբա-
 յանի առաջին հատորին մէջ, էջ 285-321, յատկապէս 302-318):

Գիրքը, իր ամբողջութեան մէջ, արժէ-
 քաւոր երկասիրութիւն մըն է, ուր, ամ-
 փոփ ու կուռ զիծերու մէջ, կը ներկա-
 յացուին դրական դարաշրջաններու հետ՝
 հեղինակներ ու երկեր, ժամանակի քայ-
 լերուն հետ անցնելով Սպանիայէն Իտա-
 լիա, Փրանսայէն Անգլիա, Գերմանիայէն
 Լուսիդանիա: Մանրամասն ու խոր կեր-
 պով կը վերլուծուին գլուխ-գործոցներ,
 թարգմանաբար ընդարձակ մէջբերում-
 ներ կը կատարուին զանազան գեղեցիկ
 մասերէ (Տանթէի պարագային՝ աւելի
 քան 400 տող)⁹:

Մեր պրպտումներէն կ'եզրակացնենք՝
 թէ այդ մէջբերումներուն համար, Չարր-
 հանալեան յաճախ օգտագործած է ու-
 րիշներու կողմէ կատարուած չափածոյ
 թարգմանութիւններ, ընդհանրապէս ա-
 ռանց յիշատակելու աղբիւրները. շատ
 յայտնի է, սակայն, որ Բազմավեպի,
 Հիւրմիւլեան եղբայրներու եւ Միլիթար-
 եան զպրօցի այլ անուննի թարգմանիչ-
 ներու հայացումներէն քաղուած կտոր-
 ներ են ատոնք, ինչպէս որոշակի կը նշ-
 ւարուի Գորնէյլի, Ռասինի, Պոսուէի,
 Վոլթէրի, Միլտոնի, Ալֆիերիի նուիր-
 ուած էջերուն մէջ¹⁰: Մինչ իր կողմէ կա-

4. Բազմավեպ, անդ, էջ 286:

5. Գեղունի, 1947, (Վենետիկ, Ս. Ղազար), էջ 9:

6. Բազմավեպ, ԺԱ (1853), Թ. 6, էջ 84:

7. Պատմութիւն մատենագրութեան միջին եւ նոր
 դարուց (ազգային վարժարանաց համար),
 հտ. Ա. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1874, էջ 308-
 309:

8. Անդ, էջ 166-169, 173-184: Այս 400 տողերու
 հայացումով՝ Չարրհանալեան կրնայ նկատ-
 ուիլ Տանթէի առաջին աշխարհաբար թարգ-
 մանիչը (արձակ):

9. Անդ, էջ 356-399 (Գորնէյլ): Նոյն, հտ. Բ.
 էջ 16-66 (Ռասին), էջ 85-95 (Պոսուէ), էջ

տարած թարգմանութիւնները, Ֆրանսե-
 րէնէ, Չարրհանալեան կու տայ զրեթէ
 միշտ աշխարհաբար եւ արձակ:

Հուսկ, պէտք ենք նկատի առնել որ Հ.
 Գ. Չարրհանալեանի յիշեալ գործը ինք-
 նազիր չէ, այլ զրեթէ բառացի թարգ-
 մանութիւնն է, թեթեւ կրճատումներով
 Ֆրանսացի Edouard Mennechetի Cours
 complet de littérature moderne (հրտ.
 Փարիզ, 1848ին), քառասոր աշխա-
 տութեան. մէջբերումները, մանաւանդ
 ոչ Ֆրանսացի գրողներէն, կ'ընթանան
 զուգահեռաբար, արձակները՝ արձակ,
 տաղաչափերը՝ ոտանաւոր, որքան
 որ հնարաւոր էր ձարել: Ամբողջ գրու-
 թիւնն ինքնին կը յառաջանայ պարբերու-
 թիւն առ պարբերութիւն. նոյն են մին-
 չեւ իսկ նոր տողերը:

Անշուշտ, նոր յայտնութիւն մը չէ՝ որ
 այժմ մէջտեղ կը հանենք. այս թարգմա-
 նութեան ծանօթ էր հայագէտ Ե. Եզա,
 վաթսու տարի առաջ, երբ կը գրախօսէր
 Տանթէի առաջին աշխարհաբար թարգ-
 մանութիւնները¹⁰: Գծախտաբար, չենք
 գիտեր ինչպէս, Միլիթարեան տպարանի
 ցուցակներուն մէջ, գոնէ վերջիններուն
 մէջ, այս երկը նշանակուած է իբր հեղի-
 նակութիւն Չարրհանալեանի. մինչ ինքը՝
 թարգմանիչը հրատարակած է առանց ա-
 նունի, անշուշտ նկատելով զայն պար-
 զապէս օգտակար դասադիրք մը, ուր հա-
 լաքուած են բազմաթիւ հայ թարգմանիչ-
 ներու գրիչէն ծնած կտորներ:

Բնական է, այս մանրամասնութիւննե-
 րը չէին կրնար ծանօթ ըլլալ Երեւանեան
 մեր յարգելի բանասէրին:

Եզրակացնելէ առաջ, օգտակար կը հա-
 մարինք այստեղ ներկայացնել Շէքսպիր-

220-239 (Միլտոն), էջ 359-379 (Վոլթէր), էջ
 478-480 (Ալֆիերի): Հմտ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ.
 Ճաշակ հիմ եւ նոր ողբերգութեանց, Վնտ. Ս.
 Ղազար, 1869 (Ռասին, Վոլթէր, Ալֆիերի),
 Գամբալակի մատ, Վնտ. Ս. Ղազար, 1870
 (Պոսուէ), Կորուստ դրախտին, Վնտ. Ս. Ղա-
 զար, 1861 (Միլտոն): ԵՊ. ՀիլիՐՄԻԻԶ, Գո-
 ղիա, Վ. Ս. Ղ. 1864 (Ռասին): ԳԵՈՐԳ
 ՀիլիՐՄԻԻԶ, Պոլիկոսս Հայկազն, Վ. Ս. Ղ.
 1858 եւ 1873 (Գորնէյլ), Էւն...:

րի նուիրուած գլուխին սկզբնաւորութիւ-
 նը, բնագրով ու թարգմանութեամբ հան-
 դերձ, ընդհանուր զաղափար մը տալու
 համար՝ թէ ինչ աստիճանի թարգմանու-
 թիւն կարելի է նկատել այս գիրքը:

Բնագիր

LITTÉRATURE ANGLAISE Transition du XVIe au XVIIe siècle

MARLOW, BEN-JOHNSON, SHAKESPEARE

Avant de tracer l'histoire de la litté-
 rature anglaise à la fin du seizième et au com-
 mencement du dix-septième siècle, histoire
 qui se résume dans trois noms, Marlow,
 Ben-Johnson, Shakespeare, il convient que
 nous esquissons rapidement le tableau de
 l'enfance et des premiers essais de cette lit-
 térature. Et d'abord, comme nous l'avons
 fait de la formation des langues française,
 allemande, espagnole et italienne, disons
 quelques mots de cette langue anglaise qui
 a produit tant de grands et beaux ouvrages.
 Etudions la nature du marbre encore dans
 la carrière avant de contempler les statues
 que le génie en a tirées.

L'Océan, qui entoure l'Angleterre d'un
 si formidable rempart, ne put la défendre
 contre les invasions étrangères. C'est d'a-
 bord Rome qui y envoie ses légions...¹¹.

Թարգմանութիւն

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԺԶ. դարէն ԺԵ. անց

ՄԱՐԼՈՒ, ՊԵՆ ՋՈՆՍՈՆ, ՇԵՔՍՊԻՐ

Անգլիական դարութեանց վեշտասներորդ դա-
 րուն վերջերը եւ եօթնետասներորդին սկզբնաւոր-
 ութիւն ունեցած մատենագրական պատմութիւնը
 չըրած, յորում գլխաւոր եւ մեր մասնաւոր մտա-
 դրութեան արժանաւոր երեք անձինք կը ներկա-
 յանան, Մարլու, Պեն Ջոնսոն, Շէքսպիր, իսկ է
 որ անոր մանկութեան եւ մայրնայ մաշակաց
 համառօտ նկարագիրն ընենք: Եւ մայր, ինչպէս

10. *L'Inferno e la nuova traduzione armena*
 (Atti e memorie della R. Accademia di
 Padova, Nuova serie, 1902, vol. XVIII, pp.
 297-298 (նոյնը՝ Առանձնատիպ, Padova,
 1902, էջ 7-8):

11. EDOUARD MENNECHET, *Cours complet de*
littérature moderne, Paris, 1848, vol. 2e,
 pg. 91, Leçon XXe (Matinées littéraires).

գաղղիացի, գերմանական, սպանիացի եւ իտալական լեզուաց կազմութեանը վրայ, ասանկ ալ քանի մը խօսք գրուցեմք անգղիական լեզուին համար, որ այնպիսի մեծ եւ գեղեցիկ գրութեանք երեւցուց: Այսպէս կերպով մը բուն քարահանքին մէջ նկատած կ'ըլլանք մարմարիոնին բնութիւնը, քանի որ քարտար արուեստագիտին ձեռքին տակ գեղեցիկ արձան մը եղած չէ:

Ովկիան, որ այնպիսի ահաւոր պատուարով մը կը պատէ զԱնգղիա, կարող չէ եղած պաշտպանելու զինքը արտաքին յարձակումներէ: Ամէնէն առաջ Հոովմ կը խրկէ հոն իր լեզունները...¹²:

Յաջորդաբար, կը տողանցեն Չօսըր, Մարուս, Ճոնսըն. հուսկ կու գայ Շէյքսպիր. կը տրուի «Համլէթ»-ի վերլուծումը. մէջըրերումներ: Բնագրին վերջին երեք էջերը, ուր կը խօսուի Շէյքսպիրի կատակերգութիւններուն մասին, չկան Չարրհանալեանի մօտ. ատոնց տեղ՝ ներմուծած է «Յուլիոս Կեսար» ողբերգութեան վերլուծումը եւ դրած է Բրուտոսի նշանաւոր ճառախօսութիւնը, քաղելով 1853ի «Բազմավէպ»էն. ընդամենը երեք էջ. ու յանկարծ կ'աւարտի նիւթը, առանց վերջարանի: Mennechetի վերջաբանը, յայտնապէս Փրանսական, իր միակողմանի ու կծու շեշտով՝ հաւանաբար հաճոյ չէ անցած Հ. Գ. Չարրհանալեանի ու յապաւած է, անյարմար դատելով զայն՝ հայկական շրջանակներու:

* * *

Նկատմամբ Մ. Նարեանի վերջին հաւաստումին՝ վերջինը՝ մեր համադրումին մէջ՝ այս ներկայացումէն եւ ճշտումներէն ետք, մենք այլեւս չենք կարող ըսել՝ թէ Հ. Գարեգին Չարրհանալեան 1853-1891 զբաղած է Շէյքսպիրով, ու զայն դարձուցած է իր գոլթուրոտ ուսումնասիրութեան առարկայ: Ինչո՞ւ թուականի այս ճշտումները եւ երկրաչափական սահմանադրումները:

Ինչ որ որոշակի կրնանք ըսել, այն է՝ թէ Հ. Գարեգին Չարրհանալեան յայտնի դեր ունեցած է՝ Միլիթարեան ուրիշ Հայրերու կարգին՝ Շէյքսպիրը հայու-

թեան ծանօթացնելու հարկւրամեայ աշխատանքին մէջ, յատկապէս օտար դրականութիւններու ուսումնասիրութեան նուիրած իր թարգմանածոյ հրատարակութեամբ, որ լոյս տեսած է 1874ին: Այդ երկը, երկար տարիներ, ծառայած է իրր զատազիրք, հայադարձ անթիւ պատանիներու մէջ արծարծելով սէրն ու պաշտամունքը դեղեցիկին եւ դրականութեան: Իսկ ինք, բազմահմուտ դիտանկանը, թէ՛ Ս. Ղազարու վանքին մէջ եւ թէ՛ Ռափայէլեան վարժարանին մէջ, Վենետիկ, տարիներով դասաւանդած է դրականութեան պատմութիւն եւ սերունդներ խանդավառած է Շէյքսպիրեան հզօր տիպարներով:

Կարելի է միաժամանակ եզրակացնել՝ թէ ինչքան բարձր մակարդակի վրայ էր, հարկէր տարի առաջ, օտար դրականութիւններու ծանօթութիւնը՝ մեր վարժարաններուն մէջ:

Եթէ երբեք թուականներ ճշտել հարկաւոր է, այն ատեն պէտք ենք ըսել թէ 1874ի ատեններն է՝ զլիաւորապէս՝ որ Հ. Գարեգին Չարրհանալեան զբաղած է Շէյքսպիրով:

Վերոյիշեալ դրքով, Հ. Գ. Չարրհանալեան այնքան է Շէյքսպիրադէտ (եթէ կարելի է տալ այս տիպոսը), որքան է նաեւ Տանթէպէտ, Պոստէպէտ կամ Վոլթէրադէտ...: Հ. Գարեգին Չարրհանալեան հին ու նոր դրականութիւններու, յատկապէս հայկականին, խոր ուսումնասիրողն է եղած. եւ անշուշտ իր համապարփակ մտքի հորիզոնին փայլուն աստղերէն մէկն էր Շէյքսպիրը:

Ձեռք կարծեր՝ թէ այս եզրակացութիւններով նսեմանայ Հայ շէյքսպիրագիտութեան վաստակաւոր ղեմքերէն մէկը, ոչ ալ անոր պայծառ զործունէութիւնը: Հ. Գարեգին Չարրհանալեան կը մնայ իր բարձր պատուանդանին վրայ, յաւէտ արժանի մեր խորունկ երախտագիտութեան եւ բոլոր հայ շէյքսպիրագէտներու խանդավառ զնահատանքին:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ՎԱՏԻԿԱՆԵԱՆ Բ. ԺՈՂՈՎԻ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1967, Բ. 6-8, էջ 160)

4. - Մարդը՝ ընկերութեան մէջ

Մարդկային զործունէութեան եւ յառաջադիմութեան հետ սերտօրէն շաղկապուած է ժամանակակից աշխարհի ուրիշ մէկ տեսակէտը. ընկերութեան յառաճուն աղբյուրները՝ անհատներու կեանքին մէջ: Անտարակոյս, ընկերութիւնը եղած է միշտ բնական միջավայրը սեւէ մարդու կազմութեան եւ զարգացումին: Մարդուն ընկերային հանգամանքն է, նաեւ, որ կ'որոշողը՝ մեծ մասով՝ անոր զործունէութիւնը: Բայց, այսօր, նոր յարաբերութիւններ կը հիմնուին անհատին եւ ընկերութեան միջեւ, որոնք թէ եւ աննախընթաց ծառայութիւններ կ'ընծայեն մարդկային արժանապատուութեան զնահատանքին, կեանքի պայուսմանը բարեօրման, մշակութային մանկերու բարեօրման, բայց բոլոր մակարդակի բարձրացումին, բայց բոլորովին զերծ չեն որոշ երկդիմութիւններէ: Ժամանակակից աշխարհի մէջ, Վատիկանեան Բ. Ժողովին մատնանշած անհատարակչութիւնները՝ որոնց ակնարկեցինք, արդիւնք են մասամբ ընկերային նոր յորինուածքներու: Ընկերային կեանքի այս յեղաշրջումին առջեւ՝ Տիեզ. Ժողովը կ'առաջարկէ տեսութիւն մը, որ կը համընթանայ մարդուն արժանապատուութեան եւ զործունէութեան շուրջ հանդիսադրած ուղղութեան:

Ժողովին տեսութիւնը ղեկավարող հիմնական սկզբունքը՝ ընկերութեան յարա-

բերականութիւնն է, մարդկային անձին առնչութեամբ, եւ անոնց փոխադարձ կախումաւորութիւնը. փոխադարձութիւն՝ որ չ'իրականանար համասեռ (homogène) յարաբերութեամբ մը մէկ կողմէն եւ միւսէն:

Ընկերութեան արժէքը՝ իրրեւ հաւաքականութիւն՝ կը պայմանաւորուի մարդկային անձին. ընկերութիւնը սահմանուած է բացարձակապէս մարդուն ծառայութեան: Մարդը կը մնայ միշտ խորիւր, ենթական եւ վախճանը՝ ընկերային բոլոր կարգուսարքին: Փոխադարձաբար, մարդը կը կարօտի ընկերութեան, մանաւանդ այսօր, իր անձին ամբողջական իրազորմունքին համար:

Մարդուն այս վախճանական դիրքը՝ ընկերութեան առնչութեամբ, զայն չի փակեր ետսէր ինքնակեդրոնացումի մը մէջ: Ընդհակառակն. կը բանայ անոր առջեւ ամէնէն աւելի վեհանք մարդասիրութեան ուղին: Ծառայութիւնը՝ զոր ան կը մատուցանէ ընկերութեան, կը դառնայ ոչ թէ անանուն հաւաքականութեան մը ծառայութիւն, այլ մարդուն ծառայութիւն: Այսպէս, ընկերային տարրը կ'ընդգրկէ մարդուն մը կեանքին բոլոր տարածութիւնները. յաւելեալ բան մը չէ՝ անոր անձնական զոյութեան վրայ. կը բխի անոր էութենէն: Մարդը կը գտնէ ընկերութեան մէջ իր անձին կատարելագործման ամէնէն բարձր արտայայտութիւններէն մէկը՝ բացուել մը ղէպի ու-

12. [Հ. Գ. ՉԱՐՐՀԱՆԱԼԵԱՆ], Պոստ. մտնգր. միջին եւ նոր դարուց... հտ. Ա. էջ 285: